

General-pukovnik u penziji
RADOVAN VUKANOVIĆ

*Probijanje Treće udarne divizije iz okruženja, zajedno sa ranjenicima**

Na sastanku Vrhovnog komandanta sa komandantima divizija iz sastava Glavne operativne grupe, održanom 8. maja u Donjem Kruševu, Treća udarna divizija dobila je zadatak da, odbranom južne granice prostrane oslobođene teritorije od eventualne intervencije Italijana i četnika iz južne Hercegovine i doline Zete i Morache, obezbijedi ofanzivna dejstva Prve i Druge proleterske divizije ka neprijateljskim garnizonima u dolini Tare i Lima.

Radi izvršenja tog zadatka, brigade Treće divizije — Peta crnogorska, Prva dalmatinska i Deseta hercegovačka — konsolidovale su svoj raspored prema italijanskim garnizonima, na frontu širokom preko 100 km, od Gacka do Podgorice. Iz tog potpuno odbrambenog rasporeda divizije jedinice su dejstvovalе vrlo aktivno sve do 20. maja, pretežno ispadima i noćnim napadima, maštovito i hrabro primjenjujući partizansku taktiku, pripremajući se za osvajanje italijanskih garnizona (sem ostalog i Nikšića) i razmjenu zarobljenih Italijana za internirane pripadnike NOP-a. U okviru tih dejstava, na južnom krilu tog rasporeda, snagama Udarne grupe bataljona (3. bataljon Četvrte proleterske i 2. i 4. bataljon Pete udarne, te dva bataljona Zetskog NOP odreda) izveden je boj na

* Po odobrenju autora, koji je u vreme događaja koje analizira bio komandant Južne (Druge) grupe divizija, ovaj prilog je priređen u Redakciji na osnovu njegovih ranije publikovanih radova, a naročito drugog dela opširnog priloga »Treća udarna divizija u bici na Sutjesci« (Zbornik radova »Sutjeska«, knjiga I, VIZ Beograd 1960).

Bioču, koji će svojim izrazito uspješnim ishodom i, naročito, posljedicama operativnog značaja, donekle uticati na usporavanje brzine planiranog grupisanja trupa i slabljenje početnog zamaha predstojeće njemačke operacije »Švarc«.

Dalje, u osnovi ofanzivne planove divizije prema Italijanima prekinula je iznenadna pojava jedinica njemačke SS »Princ Eugen« divizije. One su oko 20. maja izbile, tako reći pred cijeli front divizije (Gacko, Nikšić, Podgorica). Procjenom brojnih taktičkih postupaka njemačkih jedinica i sa obavještenjima koje je dao Vrhovni štab o dejstvima jedinica Vermahta prema Prvoj i Drugoj proleterskoj diviziji, od Bijelog Polja i Kolašina — Štab divizije je zaključio da se Nijemci prikupljaju u Gatačkom polju i Nikšićkoj kotlini radi dejstva prema našoj diviziji. Istina, mi tada nismo mogli znati da je time izvršeno potpuno operativno okruživanje Glavne operativne grupe, ali nas je Vrhovni štab već upozorio na budnost i obavezao da, u slučaju da Nijemci napadnu uporno i odlučno branimo slobodnu teritoriju, naročito na pravcima Nikšić — Šavnik i Gatačko polje — Pivska Župa.

Ka unutrašnjosti slobodne teritorije, koju je s juga prikrivala i štitila Treća udarna divizija, izvodilo je nekoliko manje-više pogodnih pravaca. S pravom se moglo očekivati da će neprijatelj svoju ofanzivu usmjeriti tim pravcima, pa su prema njima i bile grupisane i snage naše divizije, po brigadama i grupama bataljona, a međuprostor su kontrolisali manji izviđački dijelovi. To su bili pravci koji su od Gacka izvodili preko Čemerna u dolinu Sutjeske i preko Golije u dolinu Pive i Komarnice, a od Nikšića ka Šavniku. Stvarno, divizija »Princ Eugen« i borbena grupa »Anaker«, prikupivši se u rejonima od Čemerna do Nikšića, upravo na tim pravcima su prešle u napad na našu diviziju, sa namjerom da od prvog dana ostvaruju zadatke iz plana operacije »Švarc«. Istina, napad nije izvođen jednovremeno na cijelom frontu, ali je, očigledno, bio usmjeravan po jedinstvenom planu, sa ciljem da se što prije ovlada lijevom obalom Komarnice i Pive, na odsjeku Šavnik — Plužine. Tako počinju (od 22. maja, na sjeveru — od Gacka ka Pivi, a od 27. maja, na jugu — od Nikšića ka Šavniku) uporna, danonoćna odbrambena dejstva Desete hercegovačke, Prve dalmatinske i Pete crnogorske brigade, u kritičnom periodu na sjeveru ojačane i Sedmom krajiškom.

Duž glavnih pravaca prodora njemačkih pješadijskih grupa-cija podržanih artiljerijom, tenkovima i, kada je vrijeme bilo pogodno, avijacijom, stalno su se smjenjivali prizori uporne odbrane i

žestokih protivnapada, borbi prsa u prsa, akcija za spasavanje ranjenika i zaštitu nejači. Oko 3.000 boraca Treće udarne divizije uspješno su zadržavali brojno preko dvanaest puta jačeg (samo divizija »Princ Eugen« imala je oko 30.000 vojnika), tehnički popunjenog i za borbu u planini opremljenog neprijatelja, na frontu širokom oko 60 km koji je vodio slabo prohodnim, planinskim terenom, sa mnogo međuprostora, za čije posjedanje često nije bilo snaga, i sa rijetkim i ekonomski potpuno iscrpljenim naseljima.

O žestini zadržavajućih odbrambenih dejstava i držanju jedinica divizije u borbi u tako složenim i teškim uslovima svjedoči i podatak da je Nijemcima trebalo punih 10 dana da iz polaznih rejona izbiju na Komarnicu i Pivu i zauzmu prelaze na njima. To je bio izuzetno spor tempo napada.

Za to vrijeme, pod zaštitom Treće udarne divizije, pregrupisale su se naše snage iz Sandžaka i gornjeg toka Tare radi uvođenja u borbe za proboj iz okruženja, već prema mogućnostima — na zapad, preko Ravnog i Izgora, prema izvornom dijelu Neretve, ili na sjever, preko Vučeva i Sutjeske, ka Zelengori. U isto vrijeme, na prostoriji Pivske planine prikupljane su bolnice i ranjenici, Noću 27/28. maja u rejon Žabljaka stigla je dugo očekivana prva engleska vojna misija, pri Vrhovnom štabu. Radi svega toga, upornost odbrane Treće divizije, i pored velikih gubitaka, bila je ne samo nužna već je posljednjih dana maja i prvih dana juna bila odsudna. Doslovno, borbe su vođene na život i smrt.

Po zapovijesti Vrhovnog štaba, uslijedile su, još žešće borbe (naročito na sektoru Mratinja) za očuvanje jedinog preostalog prelaza preko Pive, što je bio uslov za očuvanje mostobrana Plužine — Goransko i prolaza ka zapadu. U izuzetno dramatičnim, danoćnim borbama grupe brigada (Sedma krajiška, Četvrta crnogorska i Deseta hercegovačka), čije je dejstvo objedinjavao Štab Treće divizije, sa osloncem, uglavnom, na Javorak, neprijatelj je ne samo onemogućen da osvoji jedini prelaz kod Mratinja, već je, u borbama prsa u prsa na Budnju i Brljevu, zadržan. Međutim, manevrom te tri brigade preko Mratinja i Javorka novim snagama ojačani neprijatelj nije odbijen iz rejona Plužina i Goranskog, pa nije izvršen ni prodor ka Čemernu i Boraču, planiran u okviru dejstva Glavne operativne grupe čiji je proboj preko Sutjeske još bio neizvjestan. Tako je zbog izvršenja odbrambenog zadatka, neophodnog u tim uslovima divizija lišena mogućnosti da se preko Ravna i Čemerna blagovremeno izvuče iz okruženja i krene ka izvorišnom dijelu Neretve.

Neprijatelj je uočio našu namjeru o tome da želimo da izvršimo proboj preko donjeg toka Sutjeske, pa je, pošto u prethodnim dejstvima nije uspio ovladati Vučevom i donjim tokom Pive, preduzeo hitno pregrupisavanje snaga da bi Sutjesku čvrsto zaposjeo. Radi toga on sa drugih sektora fronta prebacuje jače snage — dijelom na sektor rijeke Sutjeske, a dijelom na lijevi bok naših snaga, prema Mratinju i planini Magliču. U očekivanju tih ojačanja, on je u dotadašnjim borbama uspio da zadrži istaknute položaje na obalama obalama Sutjeske i da dominira njenom dolinom. Na sektoru Komarnica — Šavnik italijanska divizija »Ferara« zauzela je položaje dijelova njemačke Sedme SS divizije koji su prebačeni na sektor Sutjeske i Vrbnice. U isto vrijeme, ka masivu Durmitora i Žabljaku prikupljale su se jake njemačke, bugarske i italijanske snage, a ka Tari su se, sa sjevera (iz zapadnog Sandžaka), spuštale njemačke i italijanske formacije sa ciljem da je što prije potpuno posjednu. Namjera neprijatelja je bila očigledna: da ono što nije postigao u zahvatu rijeka Tare i Pive postigne u zahvatu Drine i Sutjeske. Neprijatelj se pregrupisao dijelom autotransportom, a dijelom pješke. Izviđanje, a dijelom i snabdijevanje municijom, vršio je pomoću avijacije.

Pokušaj Štaba Treće divizije da sa tri brigade (Desetom, Četvrtom i Sedmom), dejstvom iz pravca Mratinja preko Javorka i rijeke Vrbnice prema Goranskom, deblokira prelaze na Pivi u rejonu Pivskog Manastira i sela Krstac i stvori uslove za prodor ovim pravcem u gornji tok Sutjeske, preko Izgora i Čemerna, nije uspio (bez obzira na početne uspjehe ovih brigada) zbog snažne intervencije svježih njemačkih jedinica (Sedme SS divizije) koje su ovamo prebačene sa sektora Šavnik — Komarnica.

Uslijed takvog ishoda, definitivno je otpalo predviđeno izvlačenje ovim pravcem glavnine Treće divizije (koja je sa Prvom dalmatinskom i Petom crnogorskom brigadom vodila zaštitničke borbe na sektoru Durmitor — Komarnica — Piva), ostalih snaga i bolnica koje su se nalazile na desnoj obali Pive.

Ishod borbi na Sutjesci — za forsiranje u njenom donjem toku — bio je još neizvjestan. Tamo su već bile usmjerene naše glavne snage, a uočeno je da se neprijatelj sa drugih sektora prebacuje ka Sutjesci. Svi dotadašnji pokušaji da se zahvati jedna šira zona na odsjeku Čurevo — Suha, kroz koju bi prošle sve naše snage i bolnica, nijesu uspjeli. U tom momentu naše jedinice istočno od Pive

nijesu smjele prekinuti kontakt sa neprijateljem na liniji Tepca — Durmitor — gornji tok Pive (Krstac), jer bi to, do ishoda borbe na Sutjesci, ugrozilo ne samo bolnicu i zaštitnicu nego i cijelu operativnu grupaciju, pošto bi ka Pivi i Sutjesci krenule jake neprijateljske snage koje su se prikupljale iza Durmitora. Situacija je zahtijevala da se te snage vežu što dalje od mjesta gdje glavna grupacija vrši proboj, odnosno do rješavanja borbe za Sutjesku.

Takođe, trebalo je onemogućiti da neprijatelj pređe iz Sandžaka na lijevu obalu Tare (u njenom donjem toku) dok se naše snage nalaze na isturenoj liniji prema Komarnici i Durmitoru. Dio neprijateljskih snaga prebacivao se preko Đurđevića Tare ka Žabljaku (grupa »Ludviger«) pa se sticao utisak da se ka tom pravcu prebacuju glavne snage iz Sandžaka.

Ovakva situacija i operativni položaj naših jedinica na frontu usloveli su da Vrhovni štab 3. juna (Mratinje) donese odluku o podjeli Glavne operativne grupe na dvije grupacije i njihovim daljim dejstvima u suprotnim pravcima. Suština te odluke bila je da se snage zapadno od Pive, već orijentisane i djelimično angažovane za proboj na Sutjesci (Prva i Druga proleterska divizija i Majevička, Šesta istočnobosanska i Deseta hercegovačka brigada), pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, probijaju preko Zelengore prema istočnoj Bosni, u pozadinu neprijateljskog fronta organizovanog na Zelengori, između rijeke Sutjeske i komunikacije Kalinovik — Foča. Pošto su ovoj grupaciji predstojale velike teškoće i neizvjesnost ishoda manevra, Vrhovni štab je odlučio da sa sobom povede ranjenike i članove Izvršnog odbora AVNOJ-a, da ih ne bi doveo u pogibeljnu situaciju. Smatrao je cjelishodnijim da ih veže za grupaciju koja ostaje istočno od rijeke Pive. Jedinice koje su se u datom momentu, kao zaštitnica našle istočno od Pive (desna obala Pive i Komarnice — Žabljak — Tepca) trebalo je da što duže usporavaju italijansko-njemačke jedinice koje su se prikupile duž ove linije i ne dozvole im brz prodor preko masiva Durmitora na zapad, ka rijeci Pivi, a zatim se, zajedno sa ranjenicima i članovima Izvršnog odbora AVNOJ-a, prebace u neprijateljevu pozadinu, ka Sandžaku ili u drugom pravcu, prema situaciji.

Za komandovanje ovim jedinicama određen je poseban operativni štab. Za komandanta Treće udarne divizije određen je Sava Kovačević, do tada komandant Pete crnogorske udarne brigade, a na njegovo mjesto postavljen je Savo Burić, dotad komandant bataljona u Prvoj proleterskoj brigadi.

Vrhovni štab se nalazio na Mratinju, na lijevoj obali Pive, gdje je Tito, 4. juna ujutru upoznao komandanta Druge grupe sa situacijom i odlukom:

— Vaša je dužnost da neko vrijeme zadržite neprijatelja, dovedete ga u zabludu u pogledu pravca našeg pokreta (ranjenici ostaju sa vama). Ispitajte mogućnosti za prelazak u Sandžak. Izgleda da su sada tamo ostale male snage. U pogodnom trenutku prebacite se u pozadinu neprijatelja i nastavite dejstva. To bi zbunilo neprijatelja i uveliko olakšalo i naš položaj. Mi ćemo se probijati preko Zelengore ka istočnoj Bosni. To će ići teško, ali vaše dejstvo može uveliko da olakša izvršenje ovog zadatka. Teške ranjenike ćete posakrivati negdje u nepristupačnim kanjonima Tare, Pive i Sušice i dobro ih obezbijediti. Ostale ćete, zajedno sa jedinicama, prebaciti u pozadinu neprijatelja. Neizvjesnost situacije na Sutjesci ne dozvoljava nam da ih pokrenemo u ovom pravcu. Zbog te neizvjesnosti ostavljamo sa vama i članove Izvršnog odbora AVNOJ-a sa Ivanom Milutinovićem. Oni će se nalaziti u blizini vaših jedinica. Mi ćemo biti u radio-vezi, pa ukoliko se uslovi kod nas promijene, javićemo vam. U pogodnom momentu opet ćemo se naći zajedno. Važno je da sve ovo sada prebrodimo.

Odluka je bila jasna, ali i nikada teža. Za nju je vezana sudbina ranjenika, koji su se tada nalazili na liječenju u Centralnoj bolnici na Pivskoj planini, tom malom djeliću još slobodne teritorije između Pive i Tare. Bilo ih je oko 2.000, među kojima i nekoliko stotina teških i veoma teških. Taj broj se iz dana u dan povećavao: novi su stizali sa fronta, jer su borbe neprekidno trajale, a front je bivao sve bliži. Uznemirenost i neizvjesnost već su zakucali na vrata ranjeničkih »soba« i postalo je očigledno da će svi dalji postupci biti vezani za sudbinu ranjenika. Nije to više bilo samo naređenje Vrhovnog štaba i starješinska odgovornost, nego dubok osjećaj bliskosti i povezanosti sa drugovima sa kojima je pređen težak put, sa pripadnicima naših slavnih proleterskih i udarnih jedinica.

Tokom istog dana pristupilo se pripremama za realizaciju dobijene direktive. Prije svega, Štab grupe se, zadržavši se u jednom zaseoku sela Nikovići, sastao sa drugovima iz Uprave Centralne bolnice. Pošto su ih obavijestili o odluci Vrhovnog štaba, članovi Štaba su se upoznali sa stanjem u tri bolnice Centralne bolnice, razmještene na Pivskoj visoravni. U njima se u tom času, koje ra-

njenika, koje bolesnika, nalazilo: oko 140 koji su se morali nositi, oko 600 koji su prenošeni konjima i preko 1.000 koji su, kako-tako, mogli pješaćiti. Bolnica je imala svoje neposredno obezbjeđenje, materijalne i političke organe, ljekare i sanitetski personal. Uz nju se nalazio i dječji dom — jedna grupa prikupljene djece čiji su roditelji poginuli. Cjelokupno brojno stanje bolnice, ranjenika i osoblja, iznosilo je oko 2.500 ljudi. Uslijed epidemije tifusa kroz bolnicu je u toku aprila i maja, prošao veliki broj boraca, najviše iz Sedme banijske divizije, koja je gotovo cijela bila zahvaćena epidemijom. U tom momentu epidemija je bila savladana i gotovo svi bolesnici su, kao rekonvalescenti, upućeni u svoje jedinice, ali im je bio neophodan duži oporavak.

Drugovi iz Uprave bolnice i ranjenici osjećali su težinu situacije. Poslije diskusije odlučeno je da se izvrše sve prijeko potrebne političke i materijalne pripreme za pokret bolnice — kada to bude naređeno. Pored toga, preduzete su mjere da se, uz pomoć mještana, pronađu skloništa za jedan broj najtežih (nepokretnih) ranjenika. Naređeno je da se pokretni ranjenici svrstaju u ešelone — bataljone, a određeni su komandanti i komesari tih ranjeničkih formacija. Imenovana je i komanda za sve ešelone Centralne bolnice, potčinjena Operativnom štabu i neposredno odgovorna za izvršenje naređenih priprema. Uprava bolnice sa sanitetskim osobljem bila je odgovorna za negu i lečenje u tim novim uslovima.

Istog dana (4. juna) u Nikovićima je održan sastanak sa predstavnicima štabova obje divizije. Iz Štaba Sedme divizije prisustvovali su komandant i rukovodilac politodjela, a iz Štaba Treće divizije samo komesar. U tom momentu, prema obavještenjima datim na sastanku, jedinice Druge grupe nalazile su se u sljedećem rasporedu:

— Treća divizija (sa Prvom dalmatinskom i Petom crnogorskom brigadom i Mostarskim bataljonom) držala je položaje na desnoj obali Pive (rejon Suvodo — Krstac) i Komarnice do Durmitora (Dobri Do), dok se u rejonu Barni Do, prema Mratinju, nalazila jedna baterija;

— Treća sandžačka brigada (četiri bataljona) na prostoriji Motički gaj — Žabljak — Tepca — Štulac, a jedan od njenih bataljona bio je u rejonu Dobri Do, u vezi s lijevim krilom Pete crnogorske brigade;

— Sedma banijska divizija (sa tri brigade) na lijevoj obali Tare, od ušća Sušice do Šćepan-Polja.

Obje divizije imale su oko 4.000 boraca.

Jedinice Treće divizije i Treće sandžačke brigade nalazile su se u toku dana u borbenom kontaktu sa neprijateljem na cijelom frontu. Jedinice Sedme divizije prepucavale su se sa neprijateljem južno od Uzlupa.

Odlučeno je da se još u toku noći ispitaju mogućnosti za prelaz u Sandžak i u tom smislu izvrše potrebne pripreme. Za to su angažovana i odgovorna lica. Smatralo se da je rejon Tepaca najpovoljniji za prebacivanje, jer je do prethodnog dana bio pod kontrolom Treće sandžačke brigade. U toku noći (4/5. juna) na odsjek Treće sandžačke brigade upućena je jedna grupa boraca da izvidi stanje i sutradan podnese izvještaj. Sem toga, naređeno je da se izviđa ostali dio Tare i ispita mogućnost prelaza. Istovremeno je štabovima i bolnici izdato naređenje da budu spremni za prelaz u toku naredne noći. Trećoj sandžačkoj brigadi je odavde upućeno i pismeno naređenje u vezi sa ovim pripremama i predstojećim zadatkom.

U toku te noći telefonski je izdato naređenje štabovima Prve dalmatinske i Pete crnogorske brigade da prije svanuća zauzmu novi raspored sa glavninama snaga, ostavljajući prema Komarnici i donjem toku Pive samo manje izviđačko-zaštitne dijelove. Prema tom naređenju, Peta crnogorska je izvučena na prostoriju Dobri Do — Pirni Do (Boričje) — Pišča, a Prva dalmatinska je upućena da zauzme desnu obalu Pive južno od sela Krstac i prema Mratinju. Mostarskom bataljonu, koji se nalazio na odsjeku Pirni Do — Suvodo, naređeno je da se, preko Mratinja, priključi svojoj, Desetoj hercegovačkoj brigadi. Štab Treće divizije premjestio se na pravac Pišče — Trsa.

Ovakav raspored napravljen je prema planu o prebacivanju snaga Druge grupe u Sandžak, u rejon Tepaca.

Sedma banijska divizija je, sa dvije brigade, kontrolisala neposredno rijeku Taru između Sušice i Šćepan-Polja, dok je jednu brigadu držala u rezervi u rejonu sela Rudine, Štab divizije bio je u Rudinama.

Toga dana se pogoršala situacija na sektoru Treće sandžačke brigade. Jedinice iz sastava borbene grupe »Ludviger«, koje su prešle Taru u rejonu Levertare i Đurđevića Tare, spojile su se sa snagama Prve brdske divizije, koje su, sa istoka i juga, nastupale u pravcu Žabljaka i okrenule su front prema zapadu. Istaknuti dijelovi Treće sandžačke bili su odbačeni na zapad, ka Tepcima i Žabljaku, i brigada se krajem dana, uz neposrednu borbu, povukla

na prostoriju Tepca — Bosača — Mali i Veliki Štulac. Jedan njen bataljon i dalje je bio u rejonu Dobrog Dola.

U toku slijedećeg dana, izviđanjem Tare u rejonu Tepaca, ustanovljeno je da se jača neprijateljska grupa nalazi u selu Ograđenici (na desnoj obali Tare). Neprijatelj je već pokušavao da ovlada prevojima Durmitora na sektoru Pete brigade u rejonu Dobrog Dola. Ni podaci prikupljeni izviđanjem odsjeka Sedme divizije nisu govoreli o mogućnosti uspješnog forsiranja na ovom dijelu Tare.

Nakon što je (5. juna) primljen izvještaj od Treće sandžačke brigade o stanju na Tari, o situaciji je obaviješten Vrhovni štab i predloženo mu je da jedinice naše grupacije pođu za njima. U očekivanju odgovora nije se odustalo od priprema za forsiranje Tare, još u toku 5/6. juna. Bilo je očigledno da će tokom prelaska biti oštrih borbi, pa je Trećoj sandžačkoj brigadi naređeno da po svaku cijenu zadrži liniju koju je posjela i, po mogućnosti, neke dijelove prebaci preko Tepaca na desnu obalu Tare. Izgledi za uspjeh bili su vrlo mali.

Plan je bio da se preko Tepaca prebaci Treća divizija i ranjenici, a zatim da se i Sedma divizija, ukoliko ne bi uspjela da pređe na svom sektoru, pod zaštitom dijelova Treće divizije prebaci na ovaj prelaz. Po prelasku u Sandžak i izbijanju u neprijateljevu pozadinu predviđena je dekoncentracija naših jedinica na široj prostoriji Sandžaka, u zavisnosti od situacije.

Vrhovni štab je pozitivno odgovorio na prijedlog da i Druga grupa krene preko Pive i naredio da se odmah, sa svim jedinicama i ranjenicima, uputi za njima. U vezi s tim, Štab grupe naredio je Sedmoj diviziji da se, čim je na donjem toku Tare smijeni Prva dalmatinska brigada, odmah uputi preko Pive, izbiže na Vučevo i tu se obezbijedi od Mratinja i Čureva do prelaska bolnice i ostalih naših jedinica. Prva dalmatinska brigada, koja je bila u pokretu radi zauzimanja novog rasporeda prema ranijem naređenju, hitno je produžila u pravcu Crkvice i smijenila jedinice Sedme divizije na lijevoj obali Tare. Mostarski bataljon, koji je u to vrijeme bio u pokretu ka Mratinju, nije uspio da se prebaci na lijevu obalu Pive, pa se ponovo vratio ka Rudinama.

U toku 6. juna jedinice su se prikupljale ka rijeci Pivi, kamo je Sedma divizija još u toku noći 5/6. juna uputila svoju brigadu iz rezerve. Most za prelaz Pive iznad Gornjeg Kruševa napravile su jedinice Sedme divizije, dok je onaj kod Donjeg Kruševa porušila

neprijateljska avijacija, a bio je i pod artiljerijskom vatrom sa desne obale Tare i Drine.

Toga dana i sljedeće noći završeno je prebacivanje jedinica Sedme divizije i većine lakih ranjenika (pješaka), pa je u toku 7. i noću 7/8. juna trebalo prebaciti ostale snage i teške ranjenike. Međutim, 7. juna primljeno je naređenje Vrhovnog štaba da se sa jedinicama koje nijesu prešle Pivu i teškim ranjenicima ponovo pokuša prebacivanje u Sandžak, budući da su na pravcu njihovog proboja nastale nove teškoće. Naređeno je da se sa Sedmom divizijom upute Ivan Ribar, Vladimir Nazor i još neki članovi Izvršnog odbora AVNOJ-a i Sanitetski odsjek Vrhovnog štaba (dr Gojko Nikoliš i još neki drugovi).

Toga dana prekinuta je veza sa Sedmom divizijom i njen štab se uputio na Vučevo. Štab grupe se vratio ka Štabu Treće divizije, čije su jedinice ponovo zadržane u stanju iščekivanja i u borbenom kontaktu sa neprijateljem koji je vršio snažan pritisak sa raznih pravaca. Došao je na sektor Prve dalmatinske brigade. Promenjen je plan da mjesto prelaska budu Tepca. Situacija je bila sve kritičnija. Treća sandžačka brigada se već bila prebacila na lijevu obalu Sušice. U takvoj situaciji odlučeno je da se izvrši prelaz u rejonu ušća Sušice u Taru. Prethodnog dana nije zapaženo da se na suprotnoj strani nalazi neprijatelj. Jedinicama je izdata i pismena zapovijest za prelazak u Sandžak. U vezi s tim, Prvoj dalmatinskoj brigadi dat je zadatak da u toku 8. juna zaposjedne selo Vranovinu na suprotnoj obali Tare i obezbijedi uslove za prebacivanje ostalih jedinica i ranjenika u toku noći 8/9. juna. Poslije prebacivanja predviđen je pokret u pravcu planina Veliko i Malo Ljubišnje. Čak je predviđen raspored za sve jedinice i ranjenike na širem području ove planine, zatim način njihovog obezbeđenja i perspektivna dejstva za brigade.

Međutim, 8. juna, upravo u toku priprema za prelaz preko Tare, o čemu je i Vrhovni štab obaviješten, Štab grupe zatekla je nova depeša kojom se naređuje da se pođe preko Pive. Na osnovu depeše da »prelazimo Taru« Vrhovni štab je naredio Sedmoj diviziji da izvrši pokret sa Vučeva ka Sutjesci.

Kada su se dijelovi Prve dalmatinske brigade spustili u kanjon Tare i otpočeli pripremu za pravljenje prelaza, neprijatelj¹ je iz-

¹ U to vrijeme su desnom obalom Tare već ovladale jedinice italijanske divizije »Taurinense« (na odsjeku od Orašja do Đurđevića Tare), dok su obalu sjeverno od Orašja posjeli još jači dijelovi 4. domobranske lovačke brigade.

nenada otvorio jaku artiljerijsku i mitraljesku vatru po koloni koja se uskom stazom spuštala ka rijeci. Pošto je neprijatelj posjeo dominantne položaje, njegovim dejstvima sa desne obale nije se moglo ničim parirati. Njemu je bilo lako kontrolisati i pravac od rijeke, jer je samo jedna pješačka staza izvodila iz kanjona do sela Vranovine.

Tara je bila hladna i nabujala. Pri pokušaju da se preko rijeke prebaci gvozdena žica utopio se zamjenik komandanta Trećeg bataljona Gojko Ujdurović. Bilo je i drugih bezuspješnih pokušaja. Negdje poslije podne komandant brigade je izvijestio da je nemoguće preći rijeku. Bio je posljednji čas da se nešto odluči. Prodor sa ranjenicima, a i bez njih, preko Durmitora, na istok, ili preko Pivske planine i Komarnice, na jug, kroz gusti poredak neprijateljskih jedinica,² bio je već nemoguć. Smatralo se da takvi poduhvati nemaju nikakvih izgleda na uspjeh. Nada da pravac Piva — Vučevo, kroz koji je prošla — odnosno ukoliko prođe — Sedma divizija još nije zatvoren i vjerovatnoća da bismo pristigli njene dijelove do Sutjeske, neminovno nas je tamo upućivala.

Naređen je pokret preko Pive u rasporedu: Prva dalmatinska brigada u prethodnici, s tim da što prije izbije na Vučevo, poveže se sa Sedmom divizijom i obezbijedi se prema Mratinju i donjem toku Sutjeske; zatim Peta crnogorska brigada, Štab divizije, ranjenici, Mostarski bataljon i, na kraju, Treća sandžačka brigada — u zaštitnici. Ovakav raspored bio je predviđen do Sutjeske. Poslije prelaska Sutjeske, na kojoj smo očekivali otpor, predviđeno je bilo da Treća sandžačka brigada pođe naprijed — u prethodnicu. Na Pivu je odmah upućen inženjerijski vod (izgleda Treće sandžačke brigade) da pomogne Prvoj dalmatinskoj u pravljenju mosta i održavanju prelaza kod Gornjeg Kruševa.

Nije bilo mogućnosti da se Vrhovni štab i Sedma divizija odmah obavijeste o našem neuspjehu na Tari i definitivnoj preorijentaciji na Pivu i Vučevo.

Prva dalmatinska brigada se, odmah nakon dobijenog zadatka, još tokom dana 8. juna, prikupila oko sela Rudine i izvršila pokret ka Gornjem Kruševu, mjestu na kome je Pivu prešla Sedma divizija. Pokrenuti su ranjenički ešloni. Otpočeo je transport teških ranjenika ka Pivi. Nosioci su bili većinom italijanski zarobljenici. Na ovom području nije bilo mještana — sklonili su se pred

² Sa juga su nadirali: njemačka Prva brdska divizija, italijanska divizija »Ferara« i borbene grupe »Ludviger« i »Izaska«.

najezdom Nijemaca u kanjone planinskih rijeka i po vrhovima Durmitora. Nijemci su već silazili sa Durmitora u prva sela na Pivskoj planini. Petoj i Trećoj brigadi je naređeno da se do mraka uporno brane do linije Barni Do — Nikovići, a zatim da, poslije otpreme posljednjih ranjenika, prekinu kontakt sa neprijateljem da se, pod zaštitom manjih grupa prikupe u pravcu prema Rudinama i zauzmu naređeni marševski poredak. Treća sandžačka brigada ostaje kao zaštitnica na desnoj obali Pive sve dok ostale snage i ranjenici ne prijeđu rijeku i izbiju na Vučevo. Predviđalo se da se u toku noći 8/9. juna sve snage prebace na lijevu obalu Pive.

Sa prvim mrakom krenulo se od sela Rudina, preko strmih Aluga, u pravcu Gornjeg Kruševa. Tu ranije nije bilo staze. Kretanje je bilo moguće samo u koloni po jedan, i to većim dijelom rukama i nogama. Tamna noć je otežavala uspostavljanje reda. Ranjenici su upali u kolonu. Konji su padali. Sve je bilo zakrčeno. Kolona se ne kreće, nego gmiže. Tek u zoru prvi dijelovi silaze na rijeku i skreću uzvodno do Čokove Luke, gdje je do zore uspjela da pređe Prva dalmatinska brigada. Na uskom mjestu preko rijeke postavljena su dva brvna preko kojih su jedva mogli prelaziti pješaci, dok su konji morali plivati. Prebacivanje je išlo sporo. Neprijatelj je uočio prelaz i obasuo ga artiljerijskom vatrom sa Zlatnog bora i Huma (desna obala Tare). Zatim su otpočeli naleti avijacije. Odlučeno je da se obustavi pokret dok se ne napravi bolji prelaz.

U neposrednoj blizini odsječena su bukova stabla, prebačena s jedne obale na drugu i patosana drvećem. Za 5—6 časova napravljen je drveni most, preko koga su se kasnije normalno prebacivali ne samo borci nego i teško naoružanje, stoka, komora i sav materijal, što bi se, inače, moralo odbaciti. Zamjenik komesara Pete brigade regulisao je saobraćaj na mostu. Tako je spuštanje ka mjestu prelaza i prikupljanje u rejonu Gornje Kruševo — Čokova Luka trajalo cio dan, pod zaštitom dijelova Treće sandžačke brigade. Neprekidno dejstvo avijacije i artiljerije sa desne obale Tare i Drine onemogućilo je pokretanje ka Vučevu u toku dana. Kretanje je bilo moguće samo jednom okomitom stazom koja je bila pod kontrolom neprijateljske artiljerije. Ipak, Prva dalmatinska brigada je u toku noći i ujutru 9. juna, možda pod zaštitom jutarnje magle, uspjela da se cijela, poslije napornog penjanja ovom stazom, izvuče na plato Vučeva. Toga dana imali smo nove žrtve — mrtve i ranjene, mada nas je duboki kanjon Pive donekle štitio, naročito od avijacije. Teški ranjenici na nosilima sklonjeni su uzvodno nedaleko od mjesta prelaza, u teško pristupačnim pećinama na desnoj obali ka-

njona. Ostavljeno im je nešto hrane, a sa njima su ostali i neki članovi sanitetske grupe. Njihovo dalje prebacivanje na nosilima bilo je nemoguće. Izgleda da je najveći broj ranjenika neprijatelj pro-našao i poubijao. Teški ranjenici »konjanici« pošli su dalje. Za njihov transport angažovano je mnogo boraca.

O izbijanju na Vučevo Štab Prve dalmatinske obavijestio je Štab Treće divizije. Na Vučevu nije bilo naših snaga, jer su dijelovi Sedme divizije, izgleda, prethodnog dana povučeni ka Sutjesci. Vrhovni štab je vjerovao da ćemo uspjeti da pređemo u Sandžak, pa su na Vučevu zatečeni samo zaostali pojedinci i grupe iscrpenih bolesnika i ranjenika ove divizije. Prva dalmatinska brigada je, prema naređenju i situaciji, postavila bočna obezbjeđenja, naročito slijeva, prema Mratinju — najosetljivijem pravcu.

Neprijatelj je već ranije uspio da ovlada Mratinjem i kosama sjeverno od njega i sjevernim padinama Maglića. Zato su se pobočnice ovdje morale držati po svaku cijenu do izbijanja ostalih snaga. Samo blagodareći izlasku Prve dalmatinske na Vučevo, tako reći u zadnjem času, i neaktivnosti (a ne nemogućnosti) neprijatelja, ovaj pravac je ostao nezatvoren. Sa njega je bilo lako kontrolisati jedini izlaz iz kanjona Pive.

Pred večer 9. juna, kada su prestali naleti avijacije, pokrenute su i ostale jedinice iz kanjona Pive ka Vučevu. Artiljerija je povremeno dejstvovala. Sa prvim mrakom prestala je svaka vatrena aktivnost. Do zore veći dio glavnine snaga izbio je na Vučevo. Na Pivi su se nalazile samo još zaštitnice Treće Sandžačke brigade. I svi ranjenički ešeloni izašli su na Vučevo. Tu su se već nalazili članovi Izvršnog odbora AVNOJ-a sa Ivanom Milutinovićem i Pokrajinski komitet KP za Crnu Goru sa Blažom Jovanovićem na čelu.

Deseti jun bio je vedar dan, pa je avijacija još od rane zore počela da dejstvuje po Vučevu, tako da je u toku dana bilo dosta poginulih i ranjenih. Ovdje je teško ranjen i član AVNOJ-a Nurija Pozderac, koji je slijedećeg dana umro na nosilima zbog izliva krvi.

Sa Vučeva smo posmatrali kako gore sela na Pivskom platou. Bio je to strašan prizor. Izgledalo je kao da Durmitor gori. Možda je u tim kućama izgorio i poneki sakriveni ranjenik, iznemogli starac ili bolesnik. Škola u kojoj su do juče bili smješteni teški ranjenici i kasarna na Rudinama bili su, takođe, u plamenu.

Na Vučevu smo ostali cio dan pod neprekidnim udarom avijacije, angažujući jedinice za obezbjeđenje na pravcima sa kojih je mogao biti ugrožen ovaj plato.

Za pokretanje naših jedinica preko Pive i izbijanje na Vučevo Vrhovni štab nije znao, jer se sa njim nije održavala veza već treći dan. Vjerovatno je pretpostavljao da smo prešli u Sandžak.

Kada je u toku dana uspostavljena radio-veza, Štab grupe je obavijestio o situaciji kod nas i zahtijevao pomoć. Smatralo se da bi prihvat najbliže jedinice iz njihove grupe sa prostorijske Ozrena olakšao položaj naših snaga.

U toku dana održan je sastanak sa drugovima iz Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru koji su imali zadatak da se vrate na svoj teren. Odlučeno je da se naredne noći, kada jedinice izvrše pokret ka Sutjesci, prebace najpovoljnijim pravcem, negdje između Mratinja i Maglića, ka Pivi ili Goliji. Pošto je to bila manja grupa, koja je bila upoznata sa podacima dnevnog izviđanja naših jedinica sa tog sektora, to je bilo moguće izvesti noću. Snabdjeveni su suvom hranom, ali im se u tadašnjoj situaciji nije mogla ustupiti radio-stanica Treće divizije, koja je bila predviđena za njih, jer je to bila naša jedina veza sa Vrhovnim štabom. A oni su baš čekajući na ovu stanicu i došli do Vučeva, inače su se mogli i ranije odvojiti. No, neovisno od toga, ova grupa će se uspješno probiti.

Odlučeno je da se noću 10/11. juna i sljedećeg dana sa svim snagama i bolnicom prebacimo na lijevu obalu Sutjeske. Radi toga je Štab divizije u toku dana jedinicama izdao dopunska naređenja za dalji pokret pravcem: Vučevo — Suha gora — Mrkalj-klade — Dragoš-sedlo — Tjentište — Ozren i dalje prema Vrbnici ili Vrbničkim Kolibama, već prema situaciji...

Pošto je prostorija Suhe gore i Mrkalj-klada bila pod vatrenom kontrolom neprijatelja, naročito sa padina Maglića, nastojalo se da se taj prostor pređe u toku noći. Zato je pokret otpočeo odmah poslije pada mraka, u sljedećem poretku: Prva dalmatinska brigada, Štab divizije i prištapski dijelovi, Peta crnogorska brigada, Mostarski bataljon, ešloni ranjenika, Treća sandžačka brigada. Prva dalmatinska brigada je i dalje bila u prethodnici. Poslije zahvata lijeve obale Sutjeske, kroz njen raspored i pod njenim obezbjeđenjem trebalo je da pređu sve jedinice i ranjenici. Trećoj sandžačkoj i Petoj crnogorskoj brigadi sa Mostarskim bataljonom naređeno je da ovladaju prevojem između Košura i Vilinjaka.

Dnevna bočna obezbjeđenja koja su brigade isturala u toku dana, nijesu na početku pokreta mogle stići u sastav svojih brigada. Zbog toga je Prvi bataljon Pete crnogorske brigade pošao sa prethodnicom, dok je Drugi bataljon Prve dalmatinske brigade, koji je obezbjeđivao pravac prema Mratinju, ušao u kolonu Pete crnogorske brigade.

Kretanje koje se, po jednoj stazi preko Vučeva, nepredviđeno odvijalo veoma sporo, još više su usporavali ešeloni ranjenika. Zora je zatekla glavninu divizije sa ranjenicima na prostorijsi Suha gora — Mrkalj-klade — Dragoš-sedlo. Ni dnevno kretanje nije išlo brže. Uslovi su bili vrlo teški: dio terena osmatran je sa Maglića, odakle je neprijatelj dejstvovao teškim oružjem; kolona se kroz šumu kretala sporo; Prijedor (na lijevom boku, između Maglića i Suhe) zaposjeli su Nijemci, tako da je sa te strane bilo potrebno stalno obezbjeđenje.

Izbijanjem na Dragoš-sedlo — na pomolu Sutjeske — nastala je za nas nova situacija. Plan pokreta bio je poremećen. Sutjeska u rejonu Tjentišta, gdje je trebalo da pređemo, bila je zaposjednuta (tu je bio smješten neprijateljski logor). Od Suhe su neprijatelju dolazile nove kolone pojačanja,³ a prema Barama se penjala neka njihova brdska jedinica. Preko puta, na Kazanu, neposredno blizu rijeke, vidjelo se signalno platno za avione. Sve to posmatrao je Štab grupe koji se nalazio na osmatračnici u rejonu Dragoš-sedla. Bilo je očigledno da za prelaz treba voditi borbu od čijeg je ishoda zavisio dalji pokret. Prva dalmatinska brigada spustila se šumom na desnu obalu rijeke. Neprijatelj je nije primjetio. Ostale jedinice su zauzele obezbjeđujući raspored, u kome je trebalo da sačekaju ishod borbe prethodnice. Zaštitnici je naređeno da se sa prostorijsi Suhe gore obezbijedi prema Magliću, Mratinju i Čurevu, a Petoj crnogorskoj brigadi — prema Magliću i Prijedoru. Mostarski bataljon je kontrolisao Perućicu i pravac od Suhe. Ranjenici su se prikupljali bliže Dragoš-sedlu.

Odlučeno je da se Prva dalmatinska brigada (bez svog Drugog bataljona i ojačana Prvim bataljonom Pete crnogorske brigade) u toku dana pripremi za forsiranje i napad u najpovoljnijem rejonu, južno od Tjentišta. Kao podrška, upućena joj je divizijska artiljerija, koju je u toku dana trebalo postaviti na vatrene položaje i pri-

³ To su bili dijelovi Sedme SS divizije koji su izbijali preko Ozrena ka položajima grupe »Gertler«. Te snage i one iz grupe »Anaker« i grupe »Gertler«, toga dana (11. juna) potpuno su zatvarale obruč na Sutjesci — na pravcu proboja Treće divizije.

premiti za gađanje. Planirano je da ova grupa od četiri bataljona sa prvim mrakom forsira Sutjesku i zauzme mostobran na suprotnoj obali, zahvatajući, po mogućnosti, i Ozren — ključni objekat na pravcu pokreta. O prelasku Sutjeske i izbijanju na liniju Ozren — Lastva — Kazani trebalo je hitno obavijestiti Štab divizije da bi se izvršio dalji pokret na koji su sve jedinice i ranjenici nestrpljivo čekali. O situaciji na Sutjesci i predstojećem zadatku izvješten je Vrhovni štab.

Neprijatelj je još u toku dana, dok su vršene pripreme Prve dalmatinske brigade i 1. bataljona Pete crnogorske brigade, otkrio njihovo prisustvo u blizini lijeve obale. Tom prilikom došlo je do sukoba sa njegovim manjim izviđačkim grupama, koje su dijelom uništene, a dijelom razbijene. Ne čekajući da se neprijatelj sredi i napadne jačim snagama, štab brigade odlučuje da se odmah pređe u napad. Pošto divizijska artiljerija još nije bila spremna za dejstvo, radi podrške napada, na jednom proplanku u Ravnom borju blizu rijeke koncentrisani su teški mitraljezi iz bataljona i brigade. Napad je izvršen snažnim jurišem preko rijeke, direktno na logor i zapadno od njega, ka Kazanima. Neprijatelj je bio iznenađen, ali je pružio žilav otpor. Borci iz Štaba grupe i divizije osmatrali su ova dejstva — prelaz preko rijeke i juriš. Sa lijeve obale Nijemci su, nizvodno, prelazili na desnu obalu i peli se ka Borovnu. Drugi su bježali niz rijeku, a treći se povlačili u šumu. Sa istočnih padina Kazana i sa Borovna neprijatelj je dejstvovao automatskim oružjem. Najžešća obostrana vatra bila je pri forsiranju rijeke. Tada su naši grupisani mitraljezi dejstvovali po neprijateljskom logoru. Najedanput, pred mrak, vatra je prekinuta, da bi se negdje u prvi mrak ponovila. Pretpostavljalo se da je to bio ponovni napad na logor. Kada je i ovo vatreno dejstvo prestalo, noć se već bila spustila.

Situacija je ostala neizvjesna. Sa nestrpljenjem je očekivan izvještaj. Da li se uspjelo — to je bila osnovna misao u razgovoru.

U toku noći 11/12. juna stigao je izvještaj od komandanta Prve dalmatinske brigade iz koga se vidjelo da je napad izvršen sa svim bataljonima i da je, po prelasku rijeke, glavni dio snaga napao i upao u logor, ne produžavajući gonjenje razbijenog neprijatelja, pa se neprijatelj nakon toga pribrao i izvršio jači protivnapad sa raznih strana ka logoru i u cijeloj dolini Tjentišta. Naši bataljoni, čete i grupe, bez veze jedni sa drugim, uslijed mraka, odstupili su u šumu sjeverno od Tjentišta. U takvoj situaciji Štab brigade nije mogao komandovati jedinicama, jer sa njima nije imao veze do momenta pisanja iz-

vještaja. Tako mu je poslije ovog neprijateljskog protivnapada situacija ostala nepoznata. Ocjenjivao je da su na lijevoj obali Sutjeske jake neprijateljske snage i da se jedinice brigade neće moći zadržati na određenoj liniji. U Štabu brigade se smatralo da bi i sa ostalim snagama trebalo što prije krenuti za njima.

Ranjenici, upućeni da slijede prethodnicu, ostali su na desnoj obali Sutjeske, jer poslije borbe nijesu imali veze sa jedinicama brigade.

U tako neizvjesnoj situaciji, kada se Prateća četa Štaba divizije, koja je bila najbliža rijeci, nalazila oko Dragoš-sedla, nije bilo moguće odmah uputiti nijednu jedinicu ka Sutjesci, da bi se, eventualno, još u toku noći, povezala sa snagama na lijevoj obali. Odluka da se tamo uputi najbliži bataljon Pete crnogorske brigade sa jednim članom Štaba nije realizovana, jer je bataljon, i pored svih preduzetih mjera, na Dragoš-sedlo stigao tek u zoru. Po kuririma koji su donijeli izvještaje Štaba brigade, istom štabu je upućeno dopunsko naređenje Štaba divizije, da se još u toku noći ili ujutru poveže sa jedinicama, prikupi ih i, prema ranije izdatom naređenju, organizuje prihvat snaga sa desne obale.

Kako se situacija dalje odvijala na lijevoj obali Sutjeske? U toku te noći i slijedeća dva dana, jedinice Prve dalmatinske sa Prvim bataljonom Pete crnogorske brigade, osjećajući da su poslije borbe na Tjentištu u opasnosti, probijaju se neovisno jedna od druge, po grupama, četama i bataljonima kroz Zelengoru (izgleda, između Ozrena i Vilinjaka) na sjever — preko potoka Hrčavke u pravcu Lučkih i Vrbničkih Koliba. Iscrpljenost jedinica, glad i neizvjesnost situacije nijesu pogodovala da Štab brigade preduzme bilo kakve ozbiljnije mjere radi pružanja pomoći snagama koje su ostale na desnoj obali. Pojedinačni pokušaji, upravo zbog navedenih činilaca, ostali su neostvareni. Mi smo očekivali da će bar neka četa ili bataljon ove grupe, ukoliko jedinice nijesu potpuno razbijene, pokušati da se vrati i probije, kao veza prema Ozrenu ili Sutjesci, ka našoj glavnini. To je bilo utoliko teže što je neprijatelj bio brojan, a ubrzo je osjetio i naše kretanje ka Sutjesci, pa je posjeo sve vrhove i prevoje na pravcu pokreta. Grupa ovih bataljona se u toku 13. i 14. juna prikupljala u rejonu Lučkih i Vrbničkih Koliba, sredila se i odmorila. Sa njima su se tokom 14. juna, povezali dijelovi glavnine, koji su se kasnije probili na ovaj pravac, pa su zajedno krenuli na sjever. U ocjeni mogućnosti da ovi bataljoni izvrše postavljeni zadatak, treba se saživjeti sa situacijom u kojoj su se nalazili. Može se zaključiti da je to bilo teško, a možda i nemoguće.

Glavnina divizije sa ranjenicima našla se u zoru 12. juna gotovo u istom rasporedu u kojem ju je zatekla i prethodna noć. Bila je u borbenom kontaktu sa neprijateljem prema Magliću, Prijevoru i Suhoj. Situacija je bila nejasna. O sudbini prvog ešelona nijesmo više ništa znali. Predstojalo je novo forsiranje Sutjeske, nova odluka o probijanju. Izgledi za probijanje u nekom drugom pravcu bili su slabi. I dalje je izgledalo da je najpovoljniji pravac naprijed — preko Sutjeske i Zelengore. Mogućnosti za dnevno forsiranje bile su male, ukoliko se ne povežemo sa snagama koje su prešle. Još nijesmo gubili nadu da ćemo u toku dana uspostaviti vezu sa dijelovima na suprotnoj obali.

Sa takvim izgledima na uspjeh otpočelo je pomjeranje naših bataljona ka Dragoš-sedlu i Sutjesci. Naši izviđački dijelovi su se rano spustili preko Dragoš-sedla i Skakavca u Ravno borje, blizu rijeke. Mostarski bataljon spuštao se rijekom Perućicom do njenog ušća. Jedan bataljon Pete crnogorske brigade već je bio iza Dragoš-sedla, u pokretu prema Sutjesci. Neprijatelj je osjetio naše namjere i stupio u dejstvo: od Borovna i Bavana preko Mitrina usova ispod Pogledala, i od Prijedora i Suhe ka Dragoš-sedlu. Težio je da nas presiječe u rejonu Dragoš-sedla. Ispod Pogledala angažovana je, prvo, Prateća četa divizije, a zatim jači dijelovi Pete crnogorske brigade, dok su prema Prijevoru i Suhoj dejstvovali dijelovi Mostarskog bataljona i Pete crnogorske brigade. Tom intervencijom je, u oštrom sukobu na oba pravca, spriječena opasnost i neprijatelj je odbačen na polazne položaje. Ali, s druge strane, ovo angažovanje je usporilo naš pokret za nekoliko časova. Uz to, cijela prostorija na kojoj su se nalazile naše jedinice bila je podvrgnuta jakoj artiljerijskoj vatri. Sve je to onemogućavalo brzo prikupljanje bataljona, njihovo sređivanje za pokret i kretanje.

Stigla je depeša od Vrhovnog štaba — obavijestio je o nemogućnosti da nam pruži bilo kakvu pomoć zbog teške situacije kod njih. I oni su zbog takve situacije odlučili da dijelom snaga, ili u cjelini, skrenu sa namjeravanog pravca kretanja ka zapadnoj Bosni — prema Kalinoviku i Treskavici. Nas su, s obzirom na situaciju, takođe orijentisali na taj pravac po prelasku Sutjeske. Ovom depešom diviziji je data direktiva da se, ukoliko budemo u nemogućnosti da se probijemo kao cjelina i sa ranjenicima, raščlanimo na manje grupe — vodove, čete i bataljone, i da skrenemo ka izvornom dijelu Neretve. Označili su i prostoriju za prikupljanje jedinica poslije proboja (Jabuka — Donji i Gornji Igri), prema kojoj će poslati od pravca Ka-

linovika izviđačke dijelove radi povezivanja. Ovo je bila posljednja naša radio-veza sa Vrhovnim štabom.

Odluka Štaba divizije bila je usklađena sa ovom direktivom, ali nije bilo mogućnosti da se ona prenese i Štabu Prve dalmatinske brigade orijentisanom za probijanje prema istočnoj Bosni.

Odlučeno je da se Sutjeska forsira u rejonu Ravno borje. Tamo je postojao gaz, a bila je razapeta i čelična žica preko rijeke za pridržavanje. Osim toga, preko dana u neposrednoj blizini nije zapažen neprijatelj, a nizvodno, lijevom obalom, primijećene su samo njegove patrole. Međutim, on nas je očekivao i bio je dobro zamaskiran. Po prelasku Sutjeske trebalo je, po toj odluci, izvršiti proboj preko Tjentišta i Krekova, istočnim padinama Ozrena, u pravcu Milinklade i Lučkih Koliba. Znali smo da se neprijatelj nalazi na Košuru, Vilinjaku, Kazanima, Donjim Barama, Suhoj, Borovnu. Očekivali smo otpor i neposredno na rijeci, ali o neprijateljevoj jačini i rasporedu na lijevoj obali nijesmo imali podataka. Predviđeno je da se prikupljanje jedinica na desnoj obali završi do pada mraka, a forsiranje da počne oko 20 časova. U prvi ešelon do osvajanja mostobrana bila je predviđena Peta crnogorska brigada, s tim da sa mostobrana obezbijedi prelaz i prihvrat ranjenika i ostalih snaga. Potom, sa mostobrana pokret i dejstvo, kao prethodnica, trebalo je da ostvare: Mostarski bataljon, na pravcu selo Krekovi, a Treća sandžačka brigada lijevo, na pravcu Ozrena. Poslije prelaska Sutjeske, bilo je predviđeno da Peta crnogorska brigada obezbijedi taj pokret od Popova Mosta i Suhe, a zatim da bude u zaštitnici do izbijanja u rejon Lučkih i Vrbničkih Koliba.

Komandant Treće udarne divizije ovu odluku je saopštio komandantima i komesarima brigada i bataljona i komandantima ranjeničkih ešelona, negdje iza podne, na svojoj osmatračnici ispod Dragoš-sedla. On je, prema toj odluci, dao jedinicama detaljne zadatke za dejstvo na lijevoj obali Sutjeske, upoznavao ih sa direktivom Vrhovnog štaba o postupku u slučaju neuspjeha i odgovornosti starješina za probijanje i prikupljanje jedinica na određenoj prostoriji, predočavajući im da će se ova direktiva primjeniti samo u krajnjoj nuždi.

Zbog dnevnog angažovanja jedinica, naročito Pete crnogorske brigade, ispod Pogledala i prema Borovnu, Mostarskog bataljona prema Suhoj i zbog stalnog i jakog, naročito popodnevnog, dejstva neprijateljske artiljerije po prostoriji prikupljanja naših snaga (Dragoš-sedlo — Ravno borje), pokret jedinica ka Sutjesci je znatno usporen, a njihov raspored poremećen.

Prvi dijelovi divizije, izgleda dijelovi Pete crnogorske i Drugi bataljon Prve dalmatinske, počeli su da prelaze rijeku kasno u noć, možda poslije pola noći, znači sa velikim zakašnjenjem. Prelazi su vršeni u rejonu Ravno borje i Tjentište. Neposredno na rijeci nije bilo otpora, ali je očekivan naprijed, na grebenima. Neprijatelj se, izgleda, u prvi mrak povukao, što je izazvalo izvjesno iznenađenje i prividno olakšanje. Zora se približavala, te više nije bilo vremena za čekanje da jedinice zauzmu naredeni raspored. Po prelasku na lijevu obalu komandant brigade je izdao dopunska naređenja. Bataljonima koji su prvi prešli rijeku u rejonu Ravno borje naredio je da odmah krenu prema selu Krekovi i dalje, dok je jednom bataljonu Pete crnogorske brigade naredio da skrene ulijevo, na pravac Kazani — Pleće, kao bočno obezbjeđenje. Dva bataljona ove brigade prelazila su Sutjesku u rejonu Tjentišta i imali su zadatak da obezbjeđuju pokret sa desne strane, od Košura i doline Sutjeske. Sa njima u tom momentu nije postojala veza Štaba brigade i Štaba divizije. Trećoj sandžačkoj brigadi je naredeno da se zadrži u rejonu prelaza (Ravno borje), sa obezbjeđenjima prema Suhoj, i tu se drži sve do prelaska svih ranjenika, a onda da krene za srednjom kolonom, prema selu Krekovi. I svi ostali dijelovi: Štab divizije, Prateća četa, divizijska baterija, Mostarski bataljon i ranjenici — upućivali su se odmah po prelazu stazom za selo Krekovi.

Noć je bila kišna i tamna, a jedinice bez vodiča. Kolona po jedan sporo se penjala jedinom stazom. Čelni bataljon naišao je u zoru na jaku vatru iz automatskog oružja od sela Krekova. Nijemci su, odmorni, čekali u zasjedi. Naši borci, istrošeni u neprekidnim borbama, iznureni glađu i neispavani, otpočeli su juriš za jurišem. Jurišali su, kako su pristizali, bataljoni Pete crnogorske brigade, Dalmatinci, Mostarci, a zatim bataljoni Treće sandžačke brigade. U prvom jurišu pao je komandant divizije Sava Kovačević, nakon što je iskočio na čelo bataljona koji je jurnuo u prve rovove i ugrabio neprijateljski puškomitraljez. Juriši su preduzimani i na drugim pravcima — desno između Košura i Krekova i lijevo Usovičkim potokom ka Ozrenu i Pleću. Ponavljalo se to nekoliko puta u toku dana. Na čelo jedinica su istrčali komandanti i komesari. I ranjenici su stupali u borbu. To je trajalo satima. Mrtvi i ranjeni padali su kao snoplje. »Šarci« su nemilosrdno kosili iz neposredne blizine. Na bojištu, pored legendarnog komandanta Save, ostali su mnogi istaknuti rukovodioci i borci iz jedinica divizije. Sa Košura, Ozrena, Kazana, Vilinjaka i sa desne obale mitraljezi su neprekidno dejstvovali. Bacači su sa svih pravaca

tukli ovu prostoriju. Čovjek se teško osjećao, prizor je strašan. Borba se, doslovno, vodila na život i smrt. Ali, bez obzira na maksimalno angažovanje jedinica na ovom pravcu, skupni prodor se nije mogao izvršiti. Poginuli i ranjeni ostajali su na ivicama neprijateljskih rovova. Jedinice su, zbog velikih gubitaka iz redova boraca i rukovodilaca, rastrojene, izmiješane. Municije je nestalo. Da bude i teže, od Popovog Mosta i Borovna neprijatelj nas je napao u leđa. Nastupila je najteža faza — probijanje manjim jedinicama i u grupama. Grupama za proboj priključivali su se i išli pokretljiviji ranjenici. Posljednjim zajedničkim jurišima divizije između Krekova i Ozrena trebalo je da se otvori prolaz, ali je ta mogućnost otpala.

Starješinama je naknadno saopštavana odluka za probijanje po manjim dijelovima ka naznačenoj prostoriji za prikupljanje poslije izlaska iz obruča. Data je orijentacija za provlačenje između neprijateljskih položaja i zasjeda na odsjeku Ozren — Vilinjak — Donje Bare — Suha, ili natrag preko Sutjeske ka njenom izvornom dijelu — preko Volujaka ka Izgorima.

Pokušaji provlačenja u toku dana uglavnom su se završavali bez uspjeha, jer ih je neprijatelj na svim pravcima ometao. Samo su manje grupe uspjele danju da se provuku, iskoristivši one neposjednute međuprostore koji su nastali zbog neprijateljevog pomjeranja za vrijeme vođenja borbe s glavnim snagama za proboj preko Krekova i Ozrena. Uspješnije probijanje vršeno je slijedeće i narednih noći, kada su se Nijemci držali pasivno, ostajući u odbrani, dok su danju pretraživali teren pa se moralo manevrisati kroz jaruge i gustu šumu da bi se izbjegle veće borbe. Grupe su se, uglavnom, probijale nepovezano i samostalno, nailazeći na neprijatelja različite jačine i različite terenske uslove. Zavisilo je od slučaja da li će se u toku noći naići na slabo posjednute ili neposjednute odsjeke. Neprijatelj je, slabijim ili jačim snagama, bio posjeo sve prevoje, grebene, šumske staze i obalu pozadi nas. Više uopšte nije bilo neposjednutog odsjeka. Zato je u toku noćnih proboja odjekivala neprekidna vatra iz automatskog oružja i bombi, i to na svim pravcima. U stvari, cijele dvije noći je odjekivalo kotlinom od štektanja neprijateljskih mitraljeza i eksplozija bombi naših boraca — kao da je vođena velika borba. Danju se to, pak, čulo povremeno i pojedinačno — samo kada su Nijemci gađali otkrivene grupe ili strijeljali zarobljene ranjenike i glađu i tifusom iznurene borce, ili su naše grupe uništavale manje njemačke zasjede po šumi. Pošto je ponestalo municije, neke neprijateljske zasjede su uništavane hladnim oružjem — kamom ili kundakom.

U tim neopisivo teškim naporima tokom probijanja po dijelovima, grupama i pojedinačno pale su mnoge nove žrtve. Na svakom koraku, u svim pravcima ostajali su posijani lješevi naših ratnih drugova.

Borci su se probijali, tako reći, samo golim životima — bez municije i hrane. Žeđ je gašena zagađenom vodom iz potoka i potočića punih ljudskih lješeva. Za najveći broj boraca to je trajalo tri dana i tri noći (od 13. do 16. juna). Doći na slobodno područje, na kome ima uslova za koliki-toliki predah i štogod hrane — bio je cilj koji mnogi nijesu postigli. Među njima je bio najveći broj iznemoglih i ranjenih. Rezultat tog proboja bio je porazan, ali ne i katastrofalan. Najveći dio Pete crnogorske i jedan dio Treće sandžačke brigade probio se preko Ozrena i Pleća na sjever i, na prostorijski Vrbničkih i Lučkih Koliba, spojio se sa Prvom dalmatinskom brigadom. Na tom pravcu probilo se i ljudstvo divizijske baterije (bez topova). U svemu, na toj prostorijski prikupilo se sedam smanjenih bataljona sa štabovima Pete crnogorske (bez jednog člana) i Prve dalmatinske brigade i brigadnim komorama. Pored toga, na tu prostorijsku probio se i najveći broj pokretnih ranjenika.

Svi ovi dijelovi su, poslije kraćeg odmora, izvršili pokret za glavinom naših snaga prema sjeveru, ka Jahorini. Ljudstvo i ranjenici koji još nijesu mogli ući kao popuna u bataljone, formirani su u posebne ešelone koji su slijedili pokret ovih brigada. Pri prelazu pruge Višegrad — Sarajevo, po jedan bataljon iz ove dvije brigade, zbog neprijateljskog dejstva, nije uspio da prođe, već su skrenuli preko Jahorine u pravcu Kalinovika i Hercegovine radi povezivanja sa Desetom hercegovačkom brigadom koja je već ranije, po odluci Vrhovnog štaba, usmjerena na taj pravac. Veliki broj ranjenika koji zbog zamorenosti i gladi nije mogao da prati kolone brigade, privremeno se zadržao radi odmora u selima Govza i Mrežice, ali su ih u tim mjestima napale mjesne ustaške milicije i većinu poubijale.

Ostali dijelovi Pete brigade, glavnina Treće sandžačke brigade, Mostarski i Drugi bataljon Prve dalmatinske, probijali su se ponovo preko Sutjeske, na njenu desnu obalu, u gustu šumu Perućice i Suškog potoka. Sa ove prostorijske najveći dio se, preko Maglića i Volujaka, probio na prostorijsku sela Izgora. Ovamo se prebacio i veliki broj ranjenika. Dijelovi ovih jedinica koji su išli na prostorijsku označenu za prikupljanje najvećim dijelom se vraćaju u Izgore, a dijelom se prebacuju u sela sjeverne Hercegovine (Bodežište — Jugovići). Borač je bio pust, nenaseljen, bez hrane — na njemu nije bilo moguće duže zadržavanje. Najavljena veza od Kalinovika nije uslijedila.

U Izgore su došli dio Štaba divizije i dva člana Vrhovnog štaba. Ovdje se iskupilo nekoliko stotina boraca i ranjenika.

Poslije dvodnevnog oporavka, sa ove prostorije odlaze prema Crnoj Gori (Golija) dijelovi Pete crnogorske brigade. Sa njima odlazi i dio Štaba divizije sa zadatkom da prikupi, sredi i za dalja dejstva organizuje sve dijelove jedinica koji se budu u tom pravcu probili, a zatim da se poveže sa dijelovima u Hercegovini i Sandžaku. Sa ovim dijelovima pošao je drug Ivan Milutinović. Hercegovci i Dalmatinci (iz Mostarskog i Drugog bataljona Prve dalmatinske) zadržali su se neko vrijeme u hercegovačkim selima južno od Borča radi ishrane, a zatim su se povezali sa Desetom hercegovačkom brigadom koja je došla na područje Hercegovine i nastavili dejstvo u njenom sastavu.

Najveći dio ljudstva Treće sandžačke brigade sa njenim štabom prebacio se, po prelasku Sutjeske, preko Vučeva i Maglića ka Pivi, a zatim preko Tare u Sandžak. I njeni dijelovi koji su se probili u Izgore upućeni su u tom pravcu. Poslije oporavka prikupljaju se, najpre po četama a zatim po bataljonima, i razvijaju dejstva na području prijevoljskog, bjelopoljskog i pljevaljskog sreza. Manje grupe uspjele su da se probiju i na drugim pravcima. Jedan broj rukovodilaca i boraca (60—80) koji je bio sa Štabom Treće divizije, odnosno Štabom Druge grupe, poslije kraćeg zadržavanja na prostoriji Izgora i Lebršnika, polazi pravcem kuda se probijala glavnina naših snaga, povezujući se sa Vrhovnim štabom u istočnoj Bosni. Tamo su ti drugovi obavijestili Vrhovni štab o situaciji i rezultatima borbi na Sutjesci. Vrhovni štab o tome ranije nije mogao biti obaviješten jer je radio-stanica Treće divizije propala prilikom proboja.

Prikupljanje jedinica Treće divizije na prostoriju Borča, kao što je bilo planirano, nije se moglo izvršiti zbog okolnosti pod kojima su se grupe probijale u raznim pravcima. To se nije moglo učiniti ni kasnije, poslije povlačenja Nijemaca, jer su sada svi ovi dijelovi bili prostorno jedan od drugoga udaljeni, a uz to i do te mjere iscrpljeni da im je trebalo vremena da se oporave i srede. Prva dalmatinska i Peta crnogorska brigada produžile su dejstva sa glavninom naših snaga u istočnoj Bosni — u početku kao posebna grupa, a zatim u sastavu Druge divizije. Njihovi dijelovi koji su se probili ka Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku, već u julu i avgustu, negdje prije, a negdje kasnije, izvode manje akcije. Prikupljanje svih ovih dijelova i povezivanje jednom komandom izvršeno je nakon dva i po mjeseca razdvojenog djelovanja — sredinom septembra. Tada su Peta crnogorska i Deseta hercegovačka brigada ponovo ušle u sastav Treće

udarne divizije. Treća sandžačka brigada je neko vrijeme bila u sastavu Druge, da bi zatim ponovo ušla u sastav Treće divizije. Od tada Treća divizija produžava dejstva na području Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka. Prva dalmatinska brigada je, po odluci Vrhovnog štaba, izašla iz sastava Treće divizije i iz istočne Bosne upućena u pravcu Dalmacije.

U toku probijanja sa Sutjeske u raznim pravcima, odlučujući činitelj bila je samostalnost i snalažljivost pojedinaca i nižih jedinica, što je u tim teškim uslovima došlo maksimalno do izražaja. Grupe koje su se probile u pravcu Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine i u narednom periodu preživljavale su izvjesnu krizu (glad, nedostatak municije, neizvjesnost), ali će je u toku ljetnjih mjeseci prebroditi, da bi se već krajem avgusta i početkom septembra učvrstile i narasle u čete i bataljone, koji su uskoro povezani u brigade. Prisustvo ovih grupa i jedinica na označenom području i njihove povremene akcije doprinijeli su, sem ostalog, u naporima za onemogućavanje učvršćenja četnika i njihovog organizovanog i nesmetanog rada. Te snage su svojim djelovanjem pogodovala daljem razvoju narodnooslobodilačkog pokreta koji je u ovim krajevima uzeo široke razmjere, naročito poslije kapitulacije Italije.

Umjesto zaključka

Neprijatelj nije uspio da ostvari svoj plan iako nam je nanio velike gubitke u ovoj ofanzivi. On nije uspio da operativno okruženje pretvori u taktičko stezanje glavnine naših snaga, jer su one stvorile otvor na zapadnom dijelu toga operativnog obruča i uspješno ga obezbijedile za vrijeme prolaza kroz njega. Njemu je to uspjelo samo u odnosu na Centralnu bolnicu i Treću diviziju koja se — poslije bezuspješnih pokušaja proboja na drugim pravcima i upornih borbi za spas ugroženih ranjenika na Durmitoru — izbijanjem na Vučevo našla u taktičkom okruženju od neprijateljskih snaga koje su čvrsto posjele kružnu liniju: Piva — Drina — Sutjeska — Prijedor — Maglić — Mratinje — Piva. Taj krug se, zatim, još više suzio u dolini donjeg toka rijeke Sutjeske (Popov Most — Košur — Ozren — Viliňjak — Donje Bare — Suha — Prijedor — Pogledalo). To je bilo moguće zbog velikog brojnog preimućstva. Naime, oko Treće divizije i bolnice našle su se snage tri njemačke i dvije italijanske divizije i još neke samostalne jedinice kojima su ove bile ojačane. O nesrazmjeri u odnosu snaga govori podatak da se u najkritičnijoj situaciji, 12. juna (nakon što je Prva dalmatinska brigada prešla preko Sutjes-

ke), za proboj glavnine divizije i Centralne bolnice i za obezbjeđenje ovog proboja, moglo angažovati samo 1.500—1.800 boraca, dok je prema njima bilo angažovano preko 40.000 neprijateljskih vojnika. U takvim okolnostima uslovi za proboj Treće udarne divizije bili su veoma teški, gotovo nevjerovatni. Ali bez obzira na takve uslove, divizija polazi ka Sutjesci i, prvo kao cjelina, a zatim po dijelovima, cijelih sedam dana (od 10. do 16. juna), poslije padanja u taktičko okruženje, vodi natčovječanskim naporima borbu za proboj. Ona to uspijeva po manjim jedinicama i grupama po cijenu velikih gubitaka (oko 40% svoje snage i najvećeg broja ranjenika). Uzimajući u obzir uslove, odnos snaga i okolnosti pod kojima se probila glavnina žive sile, može se reći da je bio veliki uspjeh. Pri tom kostur divizije nije slomljen, pa je zahvaljujući tome ubrzo poslije tako strašnih gubitaka mogla ponovo da produži borbena dejstva.

Nijemci su za ostvarenje svog poduhvata imali dovoljno snage, ali to preimućstvo nijesu iskoristili. Pored neočekivane upornosti i protivdejstva sa naše strane, imali su i sopstvenih propusta. Oni su od početka izrazili nepovjerenje prema svojim saveznicima — Italijanima, i davali im sporedne uloge u ofanzivi. Uslijed toga, glavni teret svih dejstava pao je na njemačke jedinice, što je uslovalo potrebu njihovog punog angažovanja na širokom frontu. S tim istim jedinicama, poslije teških borbi i gubitaka, vršeni su daleki manevri s kojima su morali zakašnjavati. Pošto nijesu imali na raspolaganju jače pokretne rezerve, pojedini bataljoni po pravcima nijesu mogli bitno uticali na rješenje situacije u svoju korist. Izvjesne njihove jedinice su, bez obzira na teškoće terena i snabdijevanja (na primjer Prva brdska divizija), sporo i oprezno nadirale sa istoka, iako im nije pružan naročit otpor, sem u prvim susretima, a zatim na Durmitoru. Nijemci su četnike mogli odlično iskoristiti za ovaj teren, ali su oni i na njih sa nepovjerenjem gledali i djelimično ih razoružali. Koristili su ih samo Italijani, i to za sporedne zadatke. Neprijatelj je propustio da se protiv nas koristi sredstvima zaprečavanja — nagaznim minama. Ovo se nametalo utoliko prije što su se pokreti naših jedinica, zbog terenskih uslova, odvijali pojedinim prirodno ograničenim pravcima: prelazima, uskim dolinama, planinskim prevojima i stazama, a nijesmo imali sredstava za otkrivanje i uništavanje sredstava minskih zprečavanja. Nijesu korišćeni, ili ne bar u dovoljnoj mjeri, ni naši propusti u smislu sputanosti manevra, koji su bili neminovni zbog ranjenika. Naša noćna dejstva, na koja smo bili prinuđeni zbog dejstva avijacije i opšteg preimućstva u snagama, neprijatelja su zbušnjivala, tačnije rečeno on im nije bio dorastao, pa se noću uglavnom držao pasivno. U toku razvoja dejstava, naročito na Sutjesci, iako na

svakom mjestu jači, bio je nedovoljno aktivan. Umjesto da napada, pretežno se branio. Razbacio je snage na širokom frontu i velikom prostranstvu, suviše se vezao za zemljište i zapostavio mogućnost manevra u daleko većem obimu. Nije realno procjenjivao naše snage i mogućnosti, naš raspored, grupaciju. Nedostajala mu je puna operativno-taktička povezanost jedinica. Uslijed toga je zakašnjavao. Takve slabosti omogućile su nam da nalazimo šupljine u njegovom rasporedu i da se probijamo.

Sem krajnje nepovoljnog brojnog odnosa, i drugi uslovi su radili na našu štetu. Sredstva za održavanje veze između jedinica bila su spora: radio-veza je postojala samo između divizija i Vrhovnog štaba, a veze između štaba divizije i brigada bile su isključivo kurirske. I u ovakvim uslovima širokih frontova, odijeljenih pravaca, međusobne udaljenosti jedinica i štabova, bazirali smo samo na kurirskoj vezi, što je u tako dinamičnim situacijama bio veliki nedostatak i slabost u odnosu na protivnika koji je imao radio-stanice čak do čete. Štab divizije u takvim uslovima teško je mogao imati, bilo u koje doba dana, jasnu situaciju na sektoru cijele divizije da bi na nju mogao blagovremeno reagovati svojim rješenjima. Na pojedinim pravcima veći štabovi su bili bliže glavnim dejstvima ili u centru njih, što je takođe imalo svojih slabosti. Naša obavještajna služba je bila dosta neorganizovana, u svakom slučaju nedorasla složenosti situacije na operativnom i taktičkom nivou, pa nijesu korišćene silne mogućnosti u tom pravcu. Terenski uslovi nam, takođe, nijesu pogodovali, iako su oni i za neprijatelja bili teški. Zemljište je sputavalo mogućnost našeg manevra i brže pokrete jedinica, opterećenih još i ranjenicima. Prostorija na kojoj su se odvijala borbena dejstva bila je potpuno ekonomski iscrpljena, tako da je snabdijevanje ranjenika i boraca bilo više nemoguće. Po nekoliko dana naši borci nijesu imali ništa za jelo. Čak je i konjetina bila prava rijetkost, a »srijemuša« i sok iz bukovog stabla nijesu mogli utoliti neodoljive prohtjeve iznemoglih boraca za hranom. U stvari, glad je bila još jedan naš veliki neprijatelj protiv koga, u tim pustim planinskim uslovima, nijesmo imali nikakvog oružja. Ona je postepeno ubijala ljude, prorjeđivala jedinice.

Ovi terenski i ekonomski uslovi uticali su na to da jedinice u toku cijele noći, iako sve vrijeme u pokretu, prijeđu samo nekoliko kilometara. To je pogodovalo neprijatelju koji je na pravcu našeg pokreta prebacivao jedinice obilaznim putem i automobilskim transportom.

Treća divizija je u toku ove operacije vodila borbu protiv svih neprijateljevih jedinica koje su učestvovala u ovoj ofanzivi, osim protiv 369. divizije. Takvo njeno angažovanje uslovili su izvanredno teški zadaci koje je u tom periodu izvršavala. Nijedna druga naša jedinica nije svoj zadatak izvršavala pod sličnim okolnostima. U početnoj fazi ofanzive ona obezbjeđuje manevar glavnih snaga od udara sa juga — od Gacka i Nikšića, u pravcu Šavnika, Komarnice i Pive. Zatim vodi uporne borbe u izvornom dijelu Komarnice i na Durmitoru radi obezbjeđenja slobodne teritorije iza ovog planinskog masiva, na kojoj su se nalazili koncentrisani ranjenici — da bi se stvorili uslovi za njihovo izvlačenje i probijanje u pozadinu neprijatelja. Iscrpivši gotovo sve mogućnosti na drugoj strani, divizija u završnoj fazi dejstava vrši samostalno proboj preko Pive i Sutjeske u pravcu Zelengore, ulažući maksimalne napore da spase ranjenike i sebe. To su bili najkritičniji i najsudbonosniji dani iz kojih je izašla teško ranjena.

Posebno treba istaći ulogu Treće udarne divizije u zaštiti ranjenika. Ona ni u jednom trenutku najkritičnije faze borbe na Sutjeski nije pokušala da odvoji svoju sudbinu od sudbine ranjenika koji su se sa njom probijali. U tome je njena moralna veličina, podvig njenih bataljona i brigada, podvig svih njenih boraca. Taj njen istorijski podvig je veliki, neopisan i, možda, nedovoljno uočen i izučen. To je prvi put da jedna naša jedinica u tako relativno kratkom periodu žrtvuje toliki broj boraca i vojnih i političkih kadrova — četnih, bataljonskih, brigadnih i divizijskih rukovodilaca.

Prava veličina uloge divizije ogleda se i u tome što je u najkritičnijim fazama ofanzive za sebe vezala najveći dio neprijateljskih snaga (oko pet neprijateljskih divizija). Očigledno, ishod ove neprijateljske operacije bi bez toga mogao biti daleko teži u odnosu na cjelinu naših snaga u ovoj ofanzivi. Riječ je o tome da se njemačke divizije — Prva brdska i Sedma SS i italijanske — »Ferara« i »Taurinense« u ovakvoj situaciji nijesu mogle ispoljiti prema našim glavnim snagama na Zelengori i radi toga što je Treća udarna divizija to spriječila — žrtvujući dragocjeni dio svog organizma.